

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوم، شماره‌ی هشتم، ۱۳۹۰، صص ۴۵-۲۷

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری

علی سام*

چکیده

در تحقیقات تاریخی، اسناد و مدارک مکتوب به عنوان منابع دست اول از اعتبار و جایگاه خاصی برخوردارند. از جمله‌ی این اسناد و مدارک، فرمان‌های پادشاهان می‌باشد که در بررسی دقیق وقایع سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی اهمیت فراوان می‌یابند؛ و امروزه از مهمترین منابع پژوهش می‌باشند، زیرا حاوی مطالب و نکات بسیاری درباره‌ی مسائل تاریخی، فرهنگی، هنری، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی، اجتماعی، قضائی، مالی و نظامی هستند. در واقع، فرمان‌ها، دیدگاه بالاترین نهاد تصمیم‌گیری حکومت است و مطالب آن تا حد زیادی فاقد حب و بغض است، و برخی زوایای تاریک تاریخ؛ از جمله چگونگی و چرایی عزل یا نصب مقامات حساس حکومتی، تصویب یا لغو مقررات کشوری و... را روشن می‌نمایند. در این پژوهش فرمان‌های قاجاری از آغاز حکومت ایشان تا عهد ناصری مورد مطالعه قرار گرفته، اجزای گوناگون این فرمان‌ها شرح، و جایگاه آنها در تاریخ دوران قاجاری و بازسازی آن، تبیین می‌شود. در نهایت، نشان داده خواهد شد، چگونه یک سند به بازخوانی یک نکته مبهم تاریخی یاری می‌رساند. واژه‌های کلیدی: فرمان، فرمان‌نویسی دوره قاجار، شیوه‌های فرمان‌نویسی، اسناد و مدارک مکتوب.

* دانشجوی دوره دکتری ایران اسلامی دانشگاه پیام نور تهران (ketabat86@gmail.com)

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۴/۱۰ - تاریخ تأیید: ۹۱/۰۷/۲۵

مقدمه

فرمان‌های دوره قاجار، اسنادی ارزشمند برای تحقیقات تاریخی در این دوره زمانی هستند. ارائه‌ی اسناد و به خصوص، متن تاریخی فرمان‌ها که گوشه‌ای از آرشیو سندی ملی ما هستند، در کتاب‌های گوناگون مورد بررسی قرار گرفته‌اند و نمونه‌هایی از آن ارائه شده است، ولی در شناسایی دقیق‌تر فرمان‌ها، که از معتبرترین و اصیل‌ترین مدارک ارزنده سندی به‌شمار می‌آیند، پژوهش چشم‌گیر و در خوری انجام نشده است.

در اواخر دوران صفویه، دو کتاب به نام‌های *تذکره‌الملوک* و *دستورالملوک* در بیان اصول و چگونگی نگارش اسناد به‌ویژه فرمان نگاشته شد ولی کتاب‌هایی که در این باره همراه با توضیحات به رشته تحریر درآمده باشد از شمار انگشتان دست فراتر نمی‌روند. استادانی همچون جهانگیر قائم مقامی، محمدحسن سمسار و محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، در این زمینه آثاری نگاشته‌اند؛ جهانگیر قائم مقامی، کتاب مهمی به عنوان *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد و مدارک آرشیوی* نوشته است. اگرچه این اثر در این زمینه با ارزش محسوب می‌شود؛ ولی همانطور که از عنوان آن بر می‌آید مقدمه‌ای است بر شناخت اسناد و مدارک آرشیوی که اسناد دوره‌های مختلف تاریخی را بررسی کرده است. در حالی که هر دوره‌ی تاریخی، با تشکیلات عظیم اداری خاص خود، نیازمند بررسی عمیق‌تر در زمینه‌های گوناگون می‌باشد. علاوه بر این موارد، *مجله‌ی بررسی‌های تاریخی* در زمینه‌ی چاپ و انتشار تصاویر فرمان‌ها اقدامات موثری انجام داده است. *مجله مزبور* در دو مقاله، به بررسی تکنیکی و فنی فرمان‌ها پرداخته است. نخست، مقاله‌ی محمدحسن سمسار «فرمان نویسی عهد صفوی» و دیگری «بررسی مهرها و طغراهای پادشاهان ایران» اثر جهانگیر قائم مقامی است. همچنین می‌توان از مجموعه منشآت که رونوشتی از فرمان‌های پادشاهان در دوره‌ی اول حکومت قاجار است، نظیر منشآت قائم مقام فراهانی، سفینه الانشاء اثر منشی نائینی (فروغ)، مخزن الانشاء اثر محمدرضا کلهر نام برد. از مجموعه اسناد چاپ شده‌ی دوره‌ی اول قاجاری می‌توان مجموعه‌ایی که آستان قدس رضوی به عنوان دفتر اسناد در سه جلد و چند کتاب بازخوانی اسناد چاپ کتابخانه ملی، و کتاب فرمان‌ها و رقم‌های دوره‌ی قاجار نام برد که با تلاش آقای رضا فراستی و جمعی از محققین توسط انتشارات موسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی گردآوری شده است. پژوهش‌های جدید اگر چه حائز اهمیت است اما در اکثر مواقع تنها به چاپ تصویر فرمان‌ها اکتفا شده، و در صورت توضیح نیز؛ مباحث مربوط به امر فرمان به صورت اطلاعاتی تجربی و تا حد

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۲۹

بسیاری فاقد چارچوب نظری و آکادمی ارائه شده است؛ مانند مقالاتی از رضا فراستی که در مجله تاریخ معاصر چاپ شده است. نکته حائز اهمیت دیگر آن است که اطلاعات مقالات چاپ شده در مورد فرمان‌ها، به علت عدم ایجاد مرزبندی مشخص، در مقالات دیگر تکرار شده که در این تحقیق سعی بر آن بوده این نواقص برطرف شود. در این پژوهش، فرمان‌های قاجاری از آغاز تا عهد ناصری مطالعه شده است. فرمان‌ها در طبقه‌بندی اسناد، جایگاه و کاربرد آن‌ها در دوره قاجار، سبک و سیاق خطاطان در نگارش فرمان، اجزای اصلی شامل مطلع، شرح اشتیاق و حسن ختام و اضافات آن شامل تحمیدیه، طغرا، مهر، توشیح و توقیع و هر آنچه را که مربوط به شکل ظاهری یک فرمان است؛ پژوهش و واکاوی شده است. علاوه بر آن، بایگانی و مرحله ثبت سند در دواوین حقوقی مورد بررسی قرار گرفته است.

ترکیبات فرمان

الف - متن فرمان

۱-۱. رکن مطلع: رکن مطلع یا مقدمه بخش آغازین فرمان است که می‌بایستی تا حد امکان زیبا نگاشته شود. به نحوی که منشیان در انشاء و تنظیم آن، قدرت و تسلط ادبی خود را نشان می‌دادند. در عهد قاجار مضمون مقدمه‌ی فرمان‌ها بیشتر توصیف شخصیت صاحب فرمان و یا کسی بود که فرمان برای او نگاشته می‌شد. این مقدمه‌ها متناسب با قدر و منزلت صاحب فرمان، مفصل و کوتاه نوشته می‌شد.^۱ از عبارات مسجع و کاربرد صناعات ادبی در مطلع، می‌توان پی برد؛ فرمان مزبور از انواعی است که برای ادبا و شعرا صادر می‌شده است. به عنوان نمونه در فرمانی از فتحعلیشاه در باب انتصاب منشی الممالک دیوان همایون به اسم مقرب الخاقان میرزا محمدتقی منشی، از عبارتی استفاده شده که بیشتر توصیف‌کننده‌ی فضای دبیری و کتابت است.^۲

یک مطلع و مقدمه‌ی کامل، معمولاً خود از سه جزء خطاب، القاب و دعا تشکیل شده است. خطاب گاهی عبارت از حمد و سپاس خدا و زمانی شامل توصیف از شخص مخاطب و یا صاحب فرمان بوده است. گاهی متضمن شرحی توجیهی بود، که به عنوان دلیل و علت برای صدور فرمان اقامه می‌شد.^۳ القاب باید متناسب با مقام و منزلت صاحب فرمان صادر می‌شد. در عهد قاجار علاوه بر القاب شغلی، اعطای لقب‌های توصیفی نیز متداول شده بود، از این رو، اعطای القاب از طبقه‌ی شاهزادگان، به طبقه‌ی بزرگان، اعیان و اشراف درباری رسید؛ بنابراین کار دبیران و منشیان در امر کتابت و نامه‌نگاری سخت و دشوار شد، زیرا در ذکر القاب، وضع اجتماعی و مقام صاحب فرمان، بایستی در نظر گرفته می‌شد.^۴

۲-۱. رکن متن: متن فرمان و علت اصلی وجود فرمان در این قسمت مد نظر است. در این بخش که به «حال» یا «شرح اشتیاق» نیز معروف است، منشیان، چون میدان را برای قلم

۱. میرزا محمد منشی نایینی، (۱۳۷۷)، *سفینه الانشاء*، تدوین میرزا اسدالله نائینی، تصحیح محمد گلبن، خرم‌آباد: پیغام، ص ۱۹۵.

۲. همان، ص ۲۰۹.

۳. جهانگیر قائم مقامی، (۱۳۴۸)، *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد و مدارک آرشیوی*، تهران: کمیته تاریخ ستاد بزرگ ارتشتاران، ص ۱۵۹.

۴. همان، صص ۱۶۳-۱۶۲.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۳۱

فرسایبی و نشان دادن هنر و قدرت قلم خود بالاتر و وسیع‌تر می‌یافتند، ضمن بیان موضوع سند، با به کار بردن تشبیهات، استعارات و تلمیحات، مطالب اصلی را به قسمی در لفاف عبارات مسجع می‌پیچیدند که درک آن بسیار دشوار است.^۱ فرمان‌ها غالباً برای انتصابات مانند: وزارت، استیفا، صدارت، کلاتری و امور مالی مانند سیورغال، معافیت، اجاره و تصرف موقوفات یا رفع مزاحمت از رعایا صادر می‌شد. گاه نیز برای ابلاغ رضایت و مرحمت شاهی نسبت به اشخاص یا انجام دستورات شخصی شاه صادر می‌گردید. زمانی که شاه بر تخت می‌نشست، با صدور فرمان و اعطای خلعت به حکام کل و جزء، امراء، وزراء و مامورین دولتی؛ ماموریت آنها را استحکام می‌بخشید که علامتی مبنی بر تصدیق ملوکانه بود.

۳-۱. رکن خاتمه: یا باصطلاح دیگر «فاتحه» آخرین قسمت یک فرمان بود. مطالب خاتمه‌ها گاهی عبارت از دستور و توصیه و سفارشی به عمال دولت و گاهی حاوی آرزو و گاهی متضمن دعا بوده است.^۲ گاه تنها در بردارنده‌ی عبارت «والسلام»^۳ و حتی زمانی فرمان، فاقد رکن خاتمه بود که در این صورت شرح سند به طور مستقیم و بدون واسطه، به پایان می‌رسید. به عنوان نمونه در قسمت پایانی فرمان وزارت نواب جهانگیر میرزا و حکومت کهگیلویه به اسم عالیجاه حاجی میرزا منصور خان، متن و رکن شرح اشتیاق بدون

۳. سفینه‌الانشاء، صص ۲۱۴-۲۱۳؛ فرمان فتحعلی شاه قاجار در تاریخ ۱۲۴۵ق. مبنی بر اعطای لقب معتمدالدوله به اسم، مقرب الخاقان منوچهرخان. «از آن جا که معتمدان قضا و پیشکاران دستگاه قدر قبض و بسط، قضایای جهانداری را بر رای جهان آرای ما باز گذاشته‌اند، ما را در... تصمیمی رای خورشید اضافه افتاده که از مقربان بارگاه خلافت و بی‌خلافت و محرمان دستگاه سلطنت ابد اوصاف آن که به رای صائب و اصابت فکر ناقب کفایت مهمات خطیر را مواظب و عواقب امور را به دقایق انظار اهتمام مراقب باشد، مراتب اعتبارش را به اصناف القاب شایسته، سمت ارتقا افزایشیم و به اظهار توجهات مکنونه مکنونات اقتدارش را ظاهر فرماییم و آثار این مقال مظهر احوال... منوچهرخان ایچ آقاسی است... در هذه السنه اودئیل خجسته دلیل لقب معتمدالدوله العلیه به او اعطا، و بدین حسن عطا بین‌الاقربان قرین مفاخرت بی‌منتها فرمودیم.» فرمان فوق از جمله فرمان‌های اعطای لقب است که با مقدمه‌ی متداول و تکرارگونه‌ی خود بیان داشته است که حکومت وی در اثر فعالیت کارگزاران و خدمه رونق گرفته است و وی نیز در برابر این کمک بزرگ، لقبی را به یکی از کارگزاران با ذکر تاریخ اعطای این لقب، اعطا نموده است.

۲. مقدمه‌ای بر شناخت اسناد و مدارک آرشویی، ص ۱۶۵.

۳. سفینه‌الانشاء، ص ۲۰۸.

رکن خاتمه به پایان رسیده است.^۱ در رکن خاتمه‌ی فرمان فتحعلی شاه به جناب سلطان‌العلماء حاجی محمد حسین، امام جمعه‌ی دارالسلطنه‌ی اصفهان، از عباراتی متضمن دعا و آرزوی بقای مشارالیه استفاده شده است.^۲ از جمله عبارات دعایی که در رکن ختام می‌آید، به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد: هو، هو الله تعالی شانه، هو الله تعالی شانه العزیز، الملک لله تعالی، الملک لله، هو الله سبحانه الملک العظیم.

ب - اضافات فرمان

تحمیدیه: در صدر نامه و بالاتر از مهر قرار می‌گرفت.^۳ تحمیدیه از ریشه عربی «حمد» گرفته شده و به معنی «حمد و سپاس» است. علامت نام‌گذاری این بخش از سند متناسب با کاربرد معنایی این واژه بود. چرا که حمد و سپاس خدا را در صدر و آغاز فرمان برای آغاز کار لازم و واجب می‌دانستند. رسم نوشتن «تحمیدیه» برای اولین بار در صدر نامه‌ها، توسط کاتب مروان، عبدالحمید بن یحیی (مقتول بسال ۱۳۲هـ.ق) معمول گردید.^۴ در فرمان‌های دوره‌های مختلف از تحمیدیه‌های گوناگون استفاده شده است.^۵ از بررسی فرمان‌های عهد قاجار می‌توان دریافت که نوشتن تحمیدیه از وظایف منشی‌الممالک بوده است.^۶ هر پادشاه تنها از یک نوع تحمیدیه در صدر فرمان خود استفاده می‌کرده است. معانی مضامین تحمیدیه‌های سه پادشاه دوره‌ی اول قاجار - آغا محمدخان، فتحعلی‌شاه و محمدشاه - تقریباً مضمون لفظی دارند. با این تفاوت که در هر دوره واژه و رنگی جدید به تحمیدیه‌ی قبلی افزوده شده است. تحمیدیه‌ی فرمان‌های آغامحمدخان قاجار عبارت بود از «بسم الله تعالی شانه العزیز». رنگ مرکب به کار رفته، همچون تحمیدیه‌های سلاطین قبل از صفویه مشکی بود؛ برخلاف تحمیدیه‌های بعدی شاهان قاجار که رنگ آنان طلائی بود و با آب زر نگاشته می‌شد.

۱. همان، ص ۲۰۴.

۲. سفینه الانشاء، ص ۱۵۴.

۳. جمعی از مولفین، (اسفند ۱۳۸۲)، کتابچه معرفی اسناد نمایشگاه اسناد و قباله‌های ایرانی، تهران: فرهنگستان هنر؛ (هشتمین نمایشگاه دوسالانه جهانی پوستر تهران)، سند شماره ۲۵، ص ۳۱.

۴. ذبیح‌الله صفا، (۱۳۷۱)، تاریخ ادبیات فارسی، ج ۱، تهران: فردوسی، ص ۱۸۲.

۵. کتابچه معرفی اسناد نمایشگاه اسناد و قباله‌های ایرانی، اسناد شماره ۲۳، ۴۳، ۴۹، ۲۵، ۳۵.

۶. محمدحسن سمسار، «فرمان نویسی عهد صفوی»، بررسی‌های تاریخی، س ۲، ش ۶، ص ۱۵۰.

تحمیدیه‌های سه شاه اول قاجاری به شرح ذیل، بررسی شده‌اند:

۱. تحمیدیه آغامحمدخان قاجار: از دوره آغامحمدخان قاجار دو تحمیدیه با خط نستعلیق (نیمه شکسته) که با مرکب سیاه در صدر فرمان نگاشته شده‌اند برجای مانده است. الف: تحمیدیه (بسم الله تعالی شانه) ب: تحمیدیه (بسم الله تعالی شانه الاعلی)^۱

۲. تحمیدیه فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار: تحمیدیه فتحعلی شاه طلائی رنگ و با سجع (بسم الله تعالی شانه العزیز) که در بالای مهر پادشاهی نگاشته شده است.^۲ تحمیدیه محمد شاه قاجار همانند تحمیدیه فتحعلی شاه قاجار طلائی رنگ می‌باشد، با خط نستعلیق (نیمه شکسته) سجع (بسم الله تعالی شانه العزیز) که در قسمت فوقانی فرمان و در بالای مهر پادشاهی قرار دارد.^۳

طغرا: در مورد ریشه لغوی واژه طغرا، نظرات گوناگونی وجود دارد. در عهد قاجار تمام فرمان‌ها در هر دوره‌ای دارای یک نوع طغرا بودند. از آغا محمدخان قاجار، تاکنون دو نوع طغرا با خط نستعلیق شکسته شناخته شده است که چنین متنی دارند: «فرمان والا شد»

۱. محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، «چند فرمان تاریخی»، بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۵، ص ۱۸۶.

۲. محمود کی، «چند فرمان تاریخی»، بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۵، سند ش ۲۹.

۳. فرمان محمدشاه قاجار، مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران، ش ۱۱۰، ج ۵، آز ۱.

و «حکم والا شد»^۱. این طغراها نیز همچون تحمیدیه با مرکب مشکی بر آغاز سطر اول نگاشته می‌شد. طغرای شاهان دیگر دوره‌ی اول قاجاری با آب زر، خط ثلث و سجع «الملک لله تعالی حکم همایون شد» نگاشته می‌شد.^۲ منشی الممالک بر فرمان‌هایی که حاوی انتصاب مقام‌های درجه‌ی اول کشور بود، طغرا می‌کشید.

۱. طغرای آغامحمدخان قاجار: از آغامحمدخان قاجار تاکنون دو نوع طغرا با خط نستعلیق (شکسته) شناخته شده است. یکی از آنها «فرمان والا شد» و دیگری «حکم والا شد» است. این طغراها با مرکب مشکی بر آغاز سطر اول فرمان نگاشته می‌شدند.^۳

۲. طغرای فتحعلی شاه قاجار: طغرای وی به رنگ طلایی با خط ثلث و سجع (الملک لله تعالی شانه‌العزیز) بر آغاز سطر اول فرمان نگاشته می‌شد.^۴ متن و شکل طغرای محمدشاه همچون طغرای فتحعلی شاه بوده و بر آغاز سطر اول فرمان، قرار می‌گرفت.^۵

۱. احسان یارشاطر، (۱۳۸۶)، سری مقالات دانشنامه‌ی ایرانیکا (خوشنویسی)، ترجمه و ویرایش پیمان متین، تهران: امیرکبیر، ص ۱۲۵؛ سحاب، عباس، (۱۳۸۱)، «هنر خوشنویسی از آغاز تا امروز»، در: اطلس چهارده قرن هنر اسلامی، ج ۲، تهران: موسسه جغرافیای و کارتوگرافی سحاب.

۲. «چند فرمان تاریخی»، ص ۱۸۶؛ دو طغرای بالا مربوط به آغامحمدشاه می‌باشد.

۳. البته این امر می‌تواند یک احتمال باشد. زیرا در این مورد منابع عهد قاجار چیزی نگاشته‌اند.

۴. جهانگیر قائم مقامی، «توقیع، طغرا و تطور آنها در تداول دیوانی»، بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۳، ص ۳۰.

۵. احمد منزوی، (۱۳۴۷)، فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، ش ۱۲۴-۵۱۲۱، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی، ص ۱۰۹.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۳۵

مُهر: رسم مهر کردن فرمان‌ها، از دیرباز در ایران معمول و شغل مهربرداری از مشاغل مورد احترام درباری بوده است، و سابقه‌ی آن به ایران باستان می‌رسد.^۱ پادشاهان عصر تمدن اسلامی در ایران نیز، همان‌گونه که مورخین و سیاحان بخصوص شاردن در آثار خود آورده‌اند؛ هر کدام دارای چندین مهر با اندازه، اشکال، جنس‌های متفاوت و هر کدام با توجه به ویژگی که داشتند در فرمانی خاص به کار می‌رفتند. به عنوان نمونه، کلیه‌ی امور دیوان ممالک از قبیل عهدنامه و مکاتبات با خارجیین و احکام اجازه‌نامه با مهری هلالی شکل از جنس فیروزه مهور می‌شد. اموری که مربوط به نظام بود و احکامی که از اداره‌ی خاصه صادر می‌گردید با مهرمربع شکل مهر می‌شد. مهر مربوط به امور مالی و خالصه و انتصابات دستگاه خاصه و امور سپاه با مهری از جنس یاقوت و مربع شکل مهور می‌شد. این مهر، از اقسام مهرهای دیگر مهم‌تر بود. مهر مدور شکل، بیشتر در امور موقوفات و انتصاب صدور تولیت مورد استفاده قرار می‌گرفت.^۲ در اعتبار بخشی به اسناد و نامه‌های رسمی نقش مهر مهم‌ترین رکن فرمان در طول تاریخ به شمار می‌آمده که با شکل‌های متنوع خود جلوه و نمای خاصی به فرمان‌ها می‌داده است. محل مهر، تا قبل از شاهان قراقویونلو و آق‌قویونلو در پایین مهر یا حواشی فرمان بوده، و از زمان تیموریان در سمت بالای فرمان جای گرفته است.

نقش مهر های پادشاهان صفوی

۱. آرتور کریستن سن، (۱۳۶۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه غلامرضا یاسمی، تهران: دنیای کتاب، ص ۳۶۸.
۲. شوالیه ژان شاردن، (۱۳۴۵)، *سیاحت‌نامه*، ج ۸، تهران: امیرکبیر، ص ۱۱۳۷.

از صفویه تا پایان قاجاریه بجز کریم خان زند و آغامحمدخان قاجار که محل مهر فرمان‌هایشان در قسمت پایین فرمان بوده است،^۱ مابقی پادشاهان مهرهایشان را بر بالای فرمان‌ها نقش می‌زدند. در تکمیل مبحث فوق باید افزود که مهر به عنوان نوعی تایید صحت مطالب و انتصاب صحت نوشته به شخصی خاص بوده است. جنس مهرهای شاهان دوره‌ی اول قاجار بیشتر از سنگ‌های گرانبها مانند: عقیق، فیروزه، یاقوت و زمرد بود، زیرا علاوه بر گرانبهایی و وزانت، این سنگ‌ها، مرکب و جوهر را به خود جذب نمی‌کنند و رنگ با خلوص بیشتری بر کاغذ نقش زده می‌شد.

الف - مهر سلطنتی آغامحمدخان قاجار: وی یک مهر چهارگوش به اندازه‌ی ۲۱×۱۸ میلی‌متر داشت که سجع آن به خط نستعلیق این عبارت بود: «افوض امری الی الله عبده محمد»^۲ به سال ۱۲۹۹ هـ. ق.

ب - مهرهای سلطنتی فتحعلی‌شاه: شامل شش مهر است که به ترتیب معرفی می‌شوند. سجع معروف مهر او را چراغ علی خان نوائی سروده که چنین است: «قرار در کف شاه زمانه فتحعلی شاه گرفت خاتم شاهی ز قدرت ازلی ۱۲۱۷ هـ. ق»

۱. بجز چند نمونه فرمان، که جای مهر در صدر فرمان می‌باشد.

۲. محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، «مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۵، ص ۱۷۸.

- ۱-۱. مهر چهارگوش: «اندازه مهر ۱۹ × ۲۱ میلی‌متر» فاقد تاریخ حک مهر «سجع»، «لااله الا الله الملك الحق المبين عبده باباخان» به خط نستعلیق.^۱
- ۲-۱. مهر بادامی شکل: «اندازه مهر نامعلوم» تاریخ حک مهر ۱۲۱۱ (ه.ق) سجع مهر «عبده الراجی باباخان ۱۲۱۱» به خط نستعلیق.^۲
- ۳-۱. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه مهر ۳۵ × ۲۹ میلی‌متر» تاریخ حک مهر ۱۲۱۷ (ه.ق) نوشته در پیشانی و سجع مهر بخط رفاع و نستعلیق «العزه لله - قرار در کف شاه زمانه فتحعلی / گرفت خاتم شاهی ز قدرت ازلی ۱۲۱۷»^۳
- ۴-۱. مهر گلابی شکل که روی انگشتری نصب شده «اندازه مهر ۱/۹ سانتی‌متر» تاریخ حک مهر ۱۲۳۸ ه.ق، نوشته در پیشانی و سجع مهر بخط نستعلیق، «العزه لله - شاه شاهان جهان فتحعلی ۱۲۳۸»^۴ جنس مهر، از زمرد و بر روی انگشتر طلائی سوار شده و همیشه در انگشت فتحعلی شاه بود که برای فرمان‌های مهم و خصوصی به کار برده می‌شد.
- ۵-۱. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه‌ی مهر ۳۶ × ۲۹ میلی‌متر» تاریخ حک مهر ۱۲۴۴ ه.ق، نوشته در پیشانی و سجع مهر بخط نستعلیق «الملک لله سلطان صاحبقران - قرار در کف شاه زمانه فتحعلی / گرفت خاتم شاهی ز قدرت ازلی ۱۲۴۴»^۵
- ۶-۱. مهر چهارگوش: «اندازه مهر ۱۷ × ۱۲ میلی‌متر» فاقد تاریخ حک مهر، متن مهر و سجع نام پادشاه بخط نستعلیق «السلطان فتحعلی»^۶

۱. محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، (۱۳۸۶)، مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران (از اسمعیل تا احمدشاه قاجار)، لندن: مرکز کتاب فارسی کانون کتاب، ص ۱۹۳؛ ترتیب قرارگیری مهرها از سمت چپ به راست می باشد؛ دو مهر اول از وی مربوط به دوران ولیعهدی وی می باشد.

۲. جهانگیر قائم مقامی، «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، س ۴، ش ۴، ص ۳۱.

۳. «پنج فرمان تاریخی»، سند ش ۲، ۳، ص ۷۹.

۴. «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران»، ص ۳۲.

۵. «پنج فرمان تاریخی»، س ۴، ش ۲، ۳، ۴، ۵، ص ۸۸.

۶. مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران (از اسمعیل تا احمد شاه قاجار)، ص ۲۰۴.

ج: مهرهای محمدشاه قاجار: ^۱ از مهرهای سلطنتی این پادشاه تاکنون تعداد ۸ مهر شناخته شده که به ترتیب معرفی می‌شود.

- ۱-۲. مهر چهارگوش: «اندازه مهر ۲۶ × ۲۳ میلی‌متر» تاریخ حک مهر ۱۲۳۹ (ه.ق.) سجع مهر به خط نستعلیق «نگین دولت و اقبال در یمین محمد ۱۲۳۹»^۲
- ۲-۲. مهر بیضی شکل: «اندازه مهر نامعلوم» تاریخ حک مهر ۱۲۴۰ (ه.ق.) سجع مهر «طراز افسرشاهی محمد ۱۲۴۰» بخط نستعلیق.^۳ این مهر در دوران پیش از ولیعهدی به سال ۱۲۴۰ (ه.ق.) حک شده ولی در زمان شاهی او در صفر ۱۲۵۰ (ه.ق.) این مهر به کار رفته است.
- ۳-۲. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه ۴۱ × ۳۰ میلی‌متر» تاریخ حک ۱۲۵۰ (ه.ق.) نوشته در پیشانی و سجع مهر، بخط نستعلیق «الملک الله - محمدشاه غازی صاحب تاج و نگین آمد/ شکوه ملک و ملت رونق آئین و دین آمده ۱۲۵۰»^۴ باید توجه داشت که اکثر فرمان‌های وی با این مهر به نگارش آمده است.
- ۴-۲. مهر چهارگوش کلاهکدار: «به اندازه ۲۰ × ۱۴ میلی‌متر» تاریخ حک مهر ۱۲۵۴ (ه.ق.) نوشته در پیشانی مهر «هو العلی الغالب» متن مهر و سجع نام پادشاه بخط نستعلیق «السلطان بن السلطان محمد شاه غازی ۱۲۵۴»^۵

۱. احمد میرزا قاجار، (۱۳۵۶)، تاریخ عضدی، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران: بابک، ص ۱۴۸.

۲. «مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران»، ص ۲۳۲.

۳. «چند فرمان تاریخی»، سند شماره ۷.

۴. «مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران»، ص ۴۲.

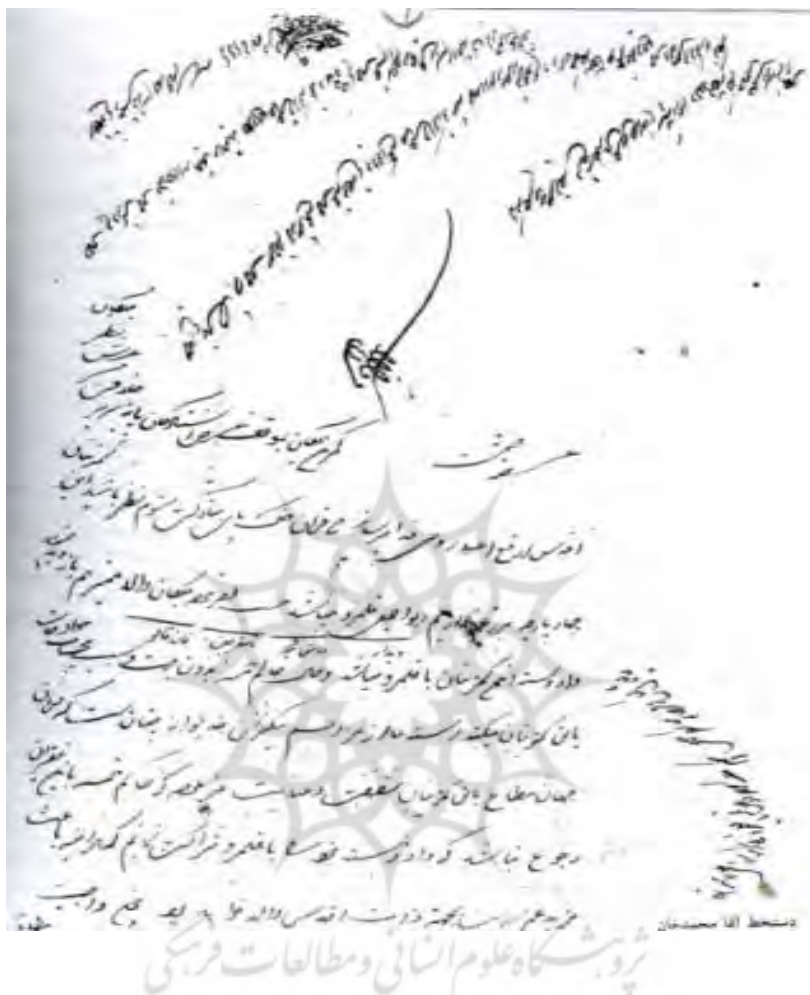
۵. مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران (از اسمعیل تا احمدشاه قاجار)، ص ۲۴۰.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۳۹

- ۲-۵. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه حدوداً ۱۱×۱۴ میلی‌متر» تاریخ حک ۱۲۵۴ (ه.ق) سجع مهر بخط نستعلیق «هوالعزیز - محمد ۱۲۵۴» اندازه ۱۱×۱۴ میلی‌متر.^۱
- ۲-۶. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه مهر نامعلوم» نوشته در کلاهک و سجع مهر «العزله الله - السلطان محمد شاه قاجار ۱۲۵۴»^۲
- ۲-۷. مهر چهارگوش کلاهکدار: «اندازه مهر نامعلوم» تاریخ مهر ۱۲۵۴ (ه.ق) نوشته در کلاهک بخط نستعلیق «هو العلی الغالب» سجع مهر به خط ثلث «محمد ۱۲۵۴»
- ۲-۸. مهر هشت گوش محمد شاه با نقش شیر و خورشید و شمشیر بدست ایستاده «اندازه مهر نامعلوم» تاریخ حک مهر ۱۲۵۵ (ه.ق) «السلطان محمد شاه ۱۲۵۵»^۳
- توقیع: در لغت به معنی نشان گذاشتن؛ نوشتن عبارتی در پای نامه و کتاب است. ولی در امور دیوانی، اصطلاح توقیع در معانی دیگر نیز به کار رفته که در برخی مواقع هم‌معنای طغرا و گاهی نیز هم‌طراز توشیح به کار رفته است. آن چه از توقیع مد نظر ما است معنی نوشتن عبارتی از شاه در پای فرمان است. گاه شاهان دوره‌ی اول قاجار برای تاکید و الزام بیشتر برای اجرای مفاد فرمان، در حواشی و پایین سند متنی می‌نوشتند.^۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

-
۱. همان، ص ۲۴۰.
۲. محمدتقی دانش یژوه، فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۴۰۴.
۳. مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران (از اسمعیل تا احمد شاه قاجار)، ص ۲۴۰.
۴. جهانگیر قائم مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد و مدارک آرشیبوی، مجله بررسی‌های تاریخی، ص ۳۲۹.
۵. محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، «مهرها طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، ص ۵، سند ش ۲، ص ۱۸.

به عنوان نمونه می‌توان به چند نمونه از اسناد روابط ایران و روس اشاره نمود که در اسناد ارسالی از سوی دولت روس برای ایران، محمدشاه قاجار در حاشیه‌ی آنها دستخط خود را نگاشته است. معانی این توقیعیها بیشتر توضیح کامل تر مفاد سند، رفع ابهامات آن و یا تایید مفاد آن است.^۱

توشیح: رسم نگارش آن در عهد قاجار ایجاد شد. پس از نگارش فرمان و انجام مراحل مهرگذاری و طغراکشی، می‌بایست فرمان را به «توشیح» پادشاه می‌رسانیدند، پادشاه به

۱. فاطمه قاضیها، (۱۳۸۰)، اسناد روابط ایران و روسیه در دوران فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، صص ۱۷۳-۱۷۲.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۴۱

خط خود بر حاشیه نامه و یا فرمان می‌نوشت: «صحیح است» بدین گونه بر مندرجات آن نوشته صحه می‌گذاشت، این رسم، بعدها رفته رفته به صورت «امضاء» در آمد.^۱ اولین «توشیح» مربوط به محمدشاه قاجار، در طی فرمان تیول اولاد حاجی جامی بیگ بایبوردی به تاریخ صفرالمظفر ۱۲۵۵ (ه.ق) است که عبارت «صحیح است» در قسمت فوقانی سند و گوشه‌ی چپ مهر پادشاهی، نگاشته شده است.^۲

۴- ثبت سند: پس از نگارش متن و اضافات فرمان، آن را در دفاتر دیوانی ثبت می‌کردند. ذکر این دفاتر در پایان اکثر فرامین آمده است. بیشتر به نام دفاتر خلود شناخته شده بودند.^۳ یکی از علل ثبت فرمان‌ها در دفاتر خلود جلوگیری از تخریب و فراموش شدن فرامین می‌باشد، زیرا بسیاری از دعاوی سازمان‌ها و افراد برای اثبات ادعای خود در امور

۱. «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد و مدارک آرشیوی»، ص ۲۲۰.

۲. «مقاله پنج فرمان تاریخی»، ش ۲۱، ۲۰، ص ۷۴؛ پادشاه پس از این که فرمان را رویت می‌نمود گاه در حاشیه‌ی بالایی فرمان با خط خود می‌نوشت «هو - بمهر مبارک برسد» که این امر نشانی بر این می‌باشد که مهرهای سلطنتی در نزد مهرداد مخصوص که خازن‌الدوله بوده است نگهداری می‌شده است.

۳. سوسن اصلی، «ده فرمان از عصر فتحعلی شاه»، نشریه تخصصی گروه تاریخ، دانشگاه تهران، ش ۳، ۱۳۸۱، صص ۱۰۵-۱۰۰.

حقوقی و قضایی به واسطه این فرمان‌ها اجرا می‌شد. با گذشت زمان این اسناد بایگانی شده نوعی مدرک موسخ محسوب می‌شدند. پس از سواد برداری از فرمان‌ها و ثبت آنها در دفاتر، بر پشت اصل فرمان به تناسب هر اداره‌ای که فرمان به آن اداره ارجاع شده بود برای روشن نمودن صحت سواد برداری و این امر که مفاد فرمان را تایید نموده‌اند، مهر می‌زدند و گاه کلماتی که به «خط نمودن» معروف بود بر پشت فرمان می‌نوشتند.^۱

نتیجه

در عهد قاجار، به خصوص در دوره‌ی اول این حکومت، همانند دوره‌های گذشته به علت عدم گسترش صنعت چاپ، نگارش اسناد و فرمان‌ها در دستگاهی خاص به نام دیوان انشاء صورت می‌گرفت. در این دیوان افراد متعدد در مشاغل مربوطه هر کدام به تهیه و آماده‌سازی بخشی از فرمان می‌پرداختند. فرمان در تعریفی کلی و مختصر به دستور کتبی پادشاه گفته می‌شد که برای امور مختلف و خاص صادر می‌گشت. اما نکته جالب توجه این است که لفظ فرمان در دوره‌های مختلف برای نامیدن دستور کتبی پادشاه به کار نمی‌رفت و در هر دوره نامی خاص برای این امر به کار می‌رفت، گاه از عبارت منشور، عهد، حکم، رقم و... استفاده می‌شد. در دوره‌های متمادی تعریف مشخصی برای لفظ فرمان وجود نداشت. اما در دوره‌ی اول قاجاریه که این مرزبندی ایجاد شد، فرمان صرفاً به دستور کتبی پادشاه اطلاق، و از منشور، رقم، حکم و... برای نامیدن فرمان پادشاه استفاده نشده است. در جریان نگارش و صدور فرمان، مناصب مختلفی دخیل بودند. افرادی کاغذ سند را تهیه کرده، برخی آن را تذهیب نموده، عده‌ای متن آن را نگاهشته، برخی بر فرمان طغرا زده، برخی مهر پادشاهی را بر آن حک کرده و عده‌ای نیز بر پشت سند مهر زده و گاه عباراتی می‌نگاشتند که به جریان ثبت فرمان دلالت داشت عده‌ای از اصل فرمان رونوشت برداری نموده و رونوشت را در بایگانی‌های مرتبت ثبت می‌نمودند. در امر استفاده از فرمان باید دانست که فرمان خود به ما می‌گوید که سازمان اداری یک حکومت چگونه بوده است، از چه اصولی برای نگارش آن استفاده شده است. فرمان؛ اطلاعات زیادی در حیطه تاریخ، جغرافیای تاریخی، سیاست، مذهب، نسب‌شناسی، جامعه‌شناسی، اقتصاد، و... در اختیار ما قرار می‌دهد. این امر امکان‌پذیر نیست جز این‌که از ساختار فرمان آگاهی

۱. دفتری شد، ملاحظه شد، خط گذاشتن، ختم شد، صحیح شد، خط شد.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۴۳

یابیم و بدانیم که یک فرمان از چه اجزایی تشکیل شده است. متن و اضافات فرمان را بشناسیم. باید این تجربه و آگاهی را داشته باشیم که یک فرمان با چه عباراتی شروع شده، متن فرمان چگونه بوده و با چه عباراتی به پایان می‌رسیده است. مهرها به کدام پادشاه تعلق دارند. هر پادشاه از چند مهر در فرمان‌ها استفاده کرده است. مهرها چه سجعی داشته و در کجای فرمان قرار می‌گرفته‌اند. در فرمان‌های هر پادشاه از چه جوهر و مرکبی استفاده شده است. در ظهر فرمان چه عبارات و مهرهایی به کار رفته است. در این پژوهش سعی شده به این سوالات پاسخ داده شود تا پژوهشگران عرصه تاریخ که با اسناد آرشیوی سروکار دارند، راحت‌تر به تحقیق بپردازند.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها:

- اقبال، عباس، (۱۳۳۸)، وزارت در عصر سلجوقی، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و یحیی زکاء، تهران: دانشگاه تهران.
- احمد میرزا قاجار (عضدالدوله)، (۱۳۵۶)، تاریخ عضدی، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران: بایک.
- ایرانی، عبدالمحمدخان، (۱۳۴۵ ق)، بیدایش خط و خطاطان، قاهره: جریده چهره نمایه الفارسیه.
- بیهقی ابوالفضل محمدبن حسن، (۱۳۲۴)، تاریخ بیهقی، به تصحیح علی اکبر فیاض، تهران: وزارت فرهنگ.
- جرفادقانی، ابوشرف ناصح بن ظفر، (۱۳۵۶)، ترجمه تاریخ یمینی، به اهتمام دکتر جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- جمعی از مولفین، (۱۳۸۲)، کتابچه معرفی اسناد نمایشگاه اسناد و قبایله‌های ایرانی، تهران: فرهنگستان هنر.
- خطیبی، حسین، (۱۳۴۴)، تاریخ تطور نثر فارسی (قرون ششم و هفتم هجری قمری)، تهران: دانشگاه تهران.
- خوافی، شهاب‌الدین احمد، (۱۳۵۷)، منشاء‌الانشاء، تصحیح همایون فرخ، تهران: دانشگاه ملی ایران.
- رضوانی، محمد اسماعیل، (۱۳۷۵)، گزیده فرمانها (موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران)، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سحاب، عباس، (۱۳۸۱)، «هنر خوشنویسی از آغاز تا امروز»، در: اطلس چهارده قرن هنر اسلامی، ج ۲، تهران: موسسه جغرافیای و کارتوگرافی سحاب.
- شاردن، شوالیه ژان، (۱۳۴۵)، سیاحت‌نامه، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۱)، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، تهران: فردوسی.
- فراستی، رضا، (۱۳۷۱)، فرمان‌ها و رقم‌های دوره‌ی قاجار، ج ۱، تهران: مؤسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی.
- فضائلی، حبیب‌الله، (۱۳۵۶)، تعلیم خط، تهران: سروش.
- قائم‌مقامی، جهانگیر، (۱۳۴۸)، یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی، تهران: کمیته تاریخ ستاد بزرگ ارتشتاران.
- قاضیها، فاطمه، (۱۳۸۰)، اسناد روابط ایران و روس در دوران فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار، تهران: وزارت امور خارجه.
- کریستن سن، آرتور، (۱۳۶۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلام‌رضا رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۸۶)، مهرها، طغرها و فرمان‌های پادشاهان ایران (از شاه اسمعیل تا احمد شاه قاجار)، لندن: مرکز کتاب فارسی کانون کتاب.

شناخت ویژگی‌های محتوایی و شکلی فرمان‌های دوره‌ی اول قاجاری ۴۵

- منشی نائینی (فروغ)، میرزا محمد، (۱۳۷۷)، سفینه‌الفرامین (سفینه الانشاء)، تدوین میرزا اسدالله نائینی، تصحیح محمد گلبن، خرم آباد: پیغام.
- مؤیدالدوله، منتجب‌الدین علی، (۱۳۲۹)، عتبه‌الکتابه (مجموعه‌ی مراسلات دیوان سلطان سنجر)، تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- مستوفی، عبدالله، (۱۳۴۳)، تاریخ اداری و اجتماعی دوره‌ی قاجار یا شرح زندگانی من، ج ۱، تهران: زوار.
- مینورسکی، ولادیمیر فدروویچ، (۱۳۳۴)، سازمان اداری و حکومتی صفوی یا تحقیقات و حواشی و تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، میرزاسمیعا، ترجمه مسعود رجب‌نیا، به کوشش محمود دبیرسیاقی، تهران: زوار (انجمن کتاب).
- یارشاطر، احسان، (۱۳۸۶)، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه)، ترجمه و ویرایش پیمان متین، تهران: امیرکبیر.

مقالات:

- بایوردی، حسین، «پنج فرمان تاریخی»، مجله بررسی‌های تاریخی، س ۴، ش ۲۱، و ش ۲، ۳، (خرداد - شهریور ۱۳۴۸).
- جهانیور، فرهنگ، «فرامین پادشاهان صفوی در موزه بریتانیا»، مجله‌ی بررسی‌های تاریخی، ش ۴، سند ش ۱.
- سمسار، محمدحسن، «فرمان‌نویسی در دوره صفوی»، مجله بررسی‌های تاریخی، س ۲، ش ۶.
- _____، «فرمان‌نویسی در دوره‌ی صفوی» (قسمت دوم)، مجله بررسی‌های تاریخی، س ۳، ش ۱.
- _____، «مهرها طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران»، مجله بررسی‌های تاریخی، س ۴، ش ۴.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، «چند فرمان تاریخی»، مجله بررسی‌های تاریخی، سال ۵ (آذر و دی ۱۳۴۹)، ش ۵.
- کی، محمود، «چند فرمان تاریخی»، مجله بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۵، سند ش ۱.

اسناد:

- دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ش ۸۲۵۳/۱۰، ۸۲۵۵/۱۸، ۹۵۵۴.
- فرمان محمدشاه قاجار، مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران، ش ۱۱۰، ج ۵، آ ۱.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، «مهرها طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، س ۵، ش ۵، سند ش ۲.
- منزوی، احمد، فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۵، ص ۱۱۰۹، ش ۵۱۲۱/۱۲۴، تهران: مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷.